

Gujarat

રેવન્યુ તલાટી

Gujarat Secondary Service Selection Board (GSSSB)

ભાગ - 1

ગુજરાત ભૂગોળ, ઇતિહાસ, પંચાયતી રાજ, ગણિત અને તાર્કિક કસોટી

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત ભૂગોળ

1.	ભૂગોળનો સામાન્ય પરિચય, ગુજરાતનું સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર, જિલ્લાનું વર્ગીકરણ	1
2.	ગુજરાતનું ભૂપૃષ્ઠ ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ (કચ્છ અને સોરાષ્ટ્ર)	10
3.	ગુજરાતના ડુંગર (તળ ગુજરાત) અને ઉચ્ચપ્રદેશ	17
4.	કચ્છનો રણપ્રદેશ અને ગુજરાતના મેદાની પ્રદેશો	22
5.	ગુજરાતના ભોગોલિક પ્રદેશો અને દરિયાકિનારો	26
6.	દરિયા કિનારો	32
7.	ગુજરાતનું નદીતંત્ર (ભાગ - 1)	38
8.	ગુજરાતનું નદીતંત્ર (ભાગ-2)	49
9.	ગુજરાતની આબોહવા અને જંગલ સંપત્તિ	59
10.	ગુજરાતનાં પ્રાણી, પશુસંપત્તિ અને તેને લગતાં ઉદ્યોગ તથા પરિવહન	65
11.	ગુજરાત : જમીન સંપત્તિ અને કૃષિસંપત્તિ	76
12.	ખનીજ સંપત્તિ અને સંચાલન શક્તિનાં સાધનો અને ગુજરાતના ઉદ્યોગો	86

ઇતિહાસ

13.	ગુજરાતનો પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળ અને સિંધુ સંસ્કૃતિ	98
14.	પ્રાગ મોર્યકાળ, અનુમોર્યકાળ, શક-ક્ષત્રપ કાળ	105
15.	ગુજરાતમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય, મેત્રક તથા અનુમેત્રક અને ચાવડા વંશ	109
16.	સોલંકી વંશ, વાઘેલા વંશ તથા સમકાલીન રાજ્યો	114
17.	મધ્યકાલીન ઇતિહાસ : ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની શરૂઆત	123
18.	મુઘલ-મરાઠા કાળ તથા 1857ના વિપ્લવ પહેલાંનું ગુજરાત અને નવજાગૃતિ	131
19.	1857નો વિપ્લવ તથા ગાંધીયુગ પૂર્વેનું ગુજરાત	138
20.	ગાંધીયુગ-1	145
21.	ગાંધીયુગ-2	150
22.	આરજી હકૂમત અને મહાગુજરાત આંદોલન	158

પંચાયતી રાજ

❖	પંચાયતી રાજનો ઇતિહાસ	QR
	ગ્રામપંચાયત	
	તાલુકા પંચાયત	
	જિલ્લા પંચાયત	
	શહેરી વિસ્તારની સ્થાનિક સવરાજ્યની સંસ્થાઓ	
	મહત્વની સમિતિઓ અને અગત્યની બાબતો	

ગણિત

❖	સંખ્યા પદ્ધતિ	QR
	લ.સા.અ. અને ગુ.સા.અ.	
	અપૂર્ણાંકિ અને દશાંશ	
	વર્ગ અને વર્ગમૂળ	
	ઘન અને ઘનમૂળ	
	ઘાત અને ઘાતાંક	
	સાદુંરૂપ	
	સરેરાશ	
	મધ્યક, મધ્યસ્થ અને બહુલક	
	ટકાવારી	
	નફો-ખોટ	
	ગુણોત્તર અને પ્રમાણ	
	સમય અંતર અને ઝડપ	
	ટ્રેન	
સમાંતર શ્રેણી અને ગુણોત્તર શ્રેણી		

❖	સંખ્યા આધારિત પ્રશ્નો	
---	-----------------------	---

❖	ઉંમર સંબંધિત પ્રશ્નો	
❖	ભાગીદારી	
❖	સમય, કામ અને મહેનતાણું	
❖	સાંકળનો નિયમ	
❖	નળ અને ટાંકી	
❖	હોડી અને પ્રવાહ	
❖	મિશ્રણ	
❖	મધ્યક, મધ્યસ્થ અને બહુલક	
❖	માહિતીની પર્યાપ્તતા (Data Sufficiency)	

તાર્કિક કસોટી

❖	કેલેન્ડર (Calendar)	QR
	ઘડિયાળ (Clocks)	
	દિશા કસોટી (Direction Test)	
	ક્રમ કસોટી (Rank Test)	
	કોડીંગ-ડીકોડીંગ (Coding - Decoding)	
	અંગ્રેજી મૂળાક્ષર કસોટી (Alphabet Test)	
	ભૌમિતિક આકારની ગણતરી કરવી	

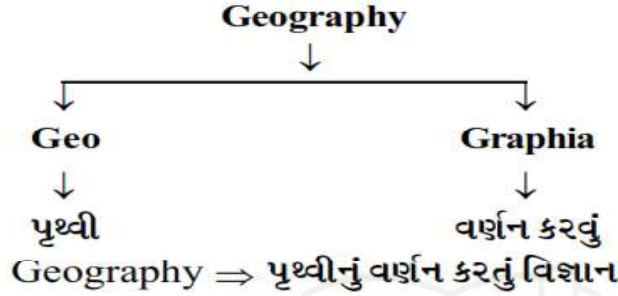
1

CHAPTER

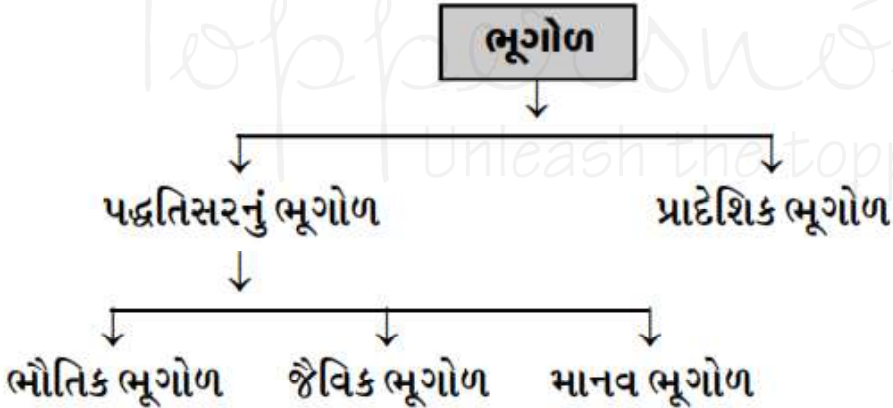
ભૂગોળનો સામાન્ય પરિચય, ગુજરાતનું સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર, જિલ્લાનું વર્ગીકરણ

ભૂગોળ (Geography)

- Geography ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે.
- Geography એ 'Geo' અને 'Graphia' એમ બે શબ્દો મળીને બનેલો છે.

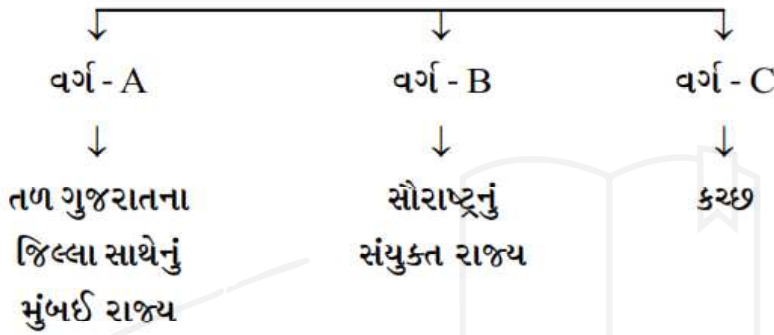
- ભૂગોળ માટે Geography શબ્દનો સૌપ્રથમ પ્રયોગ ઇસ્ટોસ્થેનીએ ઈ.પૂ. 2જી સદીમાં કર્યો હતો.
- ઇસ્ટોસ્થેનીએ સૌપ્રથમ વિષુવવૃત્તની લંબાઈ જાણવાનો પ્રયાસ કરેલો.
- વ્યવસ્થિત ભૂગોળના પિતા ⇒ ઇસ્ટોસ્થેનીઝ
- વિશ્વના સૌપ્રથમ ભૂગોળવેત્તા ⇒ થેલ્સ

ગુજરાત : પ્રસ્તાવિક

- ગુજરાતમાં થયેલા આર્કિયોલોજિકલ ઉત્ખનન જેવા કે લોથલ, પ્રભાસપાટણ, રોજડી, ધોળાવીરાના અવશેષો ઈ.પૂ. 4000ની શહેરી સંસ્કૃતિના ભાગ સૂચવે છે.
- મધ્ય એશિયામાંથી આર્ય લોકો ગુજરાતમાં આવ્યા.
- ઈ.પૂ. 3જી સદીમાં ગુજરાત ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યું.
- ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-ત્સાંગે ગુજરાતની મુલાકાત લીધી ત્યારે ગુજરાતમાં મૈત્રકવંશનું શાસન ચાલતું હતું, જેમાં રાજા ધ્રુવસેન બીજો રાજ કરતો હતો.
- હ્યુ - એન - ત્સાંગે સોરઠનો ઉલ્લેખ 'સુલકા' શબ્દ દ્વારા કર્યો હતો.

- સાતમી સદીથી મુસ્લિમોએ ગુજરાત પર આક્રમણો કર્યા, જેમાં ઈ.સ. 760માં આરબોએ ભરૂચ નજીક ગાંધારના પ્રદેશ પર આક્રમણ કરી બૌદ્ધ મંદિરનો નાશ કરી તે જગ્યા પર મસ્જિદ બાંધી હતી.
- આરબ ભૂગોળવેત્તા ‘અબુલ-હસન-મસુદી’એ ખંભાત, ભરૂચ, સંજાણ, સોપારા, થાણાની મુલાકાત લીધી હતી.
- સોલંકી રાજાઓના સમયમાં ખંભાત બંદર ‘ભારતના પ્રવેશદ્વાર’ તરીકે વિકસ્યું.
- આ સમયગાળામાં ‘માર્કોપોલોએ’ ગુજરાતની મુલાકાત લીધી હતી અને ખંભાતને મહત્વના બંદર તરીકે ગણાવ્યું હતું.
- 13મી સદીના અંત ભાગમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ગુજરાત દિલ્હી સલ્તનતનો ભાગ બન્યું.
- ઈ.સ. 1342માં ઉત્તર આફ્રિકાના મોરક્કો દેશના ‘ઈબ્નબતુતા’એ ગુજરાતની મુલાકાત લીધી.
- ત્યારબાદના સમયગાળામાં સૌપ્રથમ પોર્ટુગીઝો ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમના પછી મુગલો, મરાઠા, ગાયકવાડ વગેરે ગુજરાતમાં શાસન સ્થાપતા રહ્યા.
- ઈ.સ. 1947માં ભારત આઝાદ થયા બાદ ગુજરાતને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું.

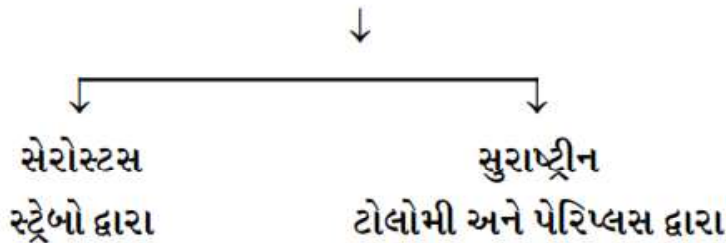

- 1લી નવેમ્બર 1956માં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને તળગુજરાતને મુંબઈ રાજ્યમાં ભેળવી દઈને દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યની રચના કરવામાં આવી.
- 1956માં અલગ ગુજરાત રાજ્યની માગણી માટે ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકના વડપણ હેઠળ ‘મહાગુજરાત આંદોલન’ શરૂ કરવામાં આવ્યું. આંદોલનમાં 3 વર્ષ 8 મહિના 24 દિવસના અંતે 1લી મે, 1960ના રોજ અલગ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ સમયે 17 જિલ્લા અને 185 તાલુકા હતા.

ગુજરાતનાં પ્રાચીન - અર્વાચીન નામ તથા ગુજરાત નામકરણનો ઇતિહાસ

- પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ આનર્ત તરીકે જાણીતો હતો.
- ક્ષત્રપકાળમાં ‘આનર્ત’ શબ્દ માત્ર ઉત્તર ગુજરાતના વિસ્તારો માટે જ પ્રયોજાયો.
- દક્ષિણ ગુજરાત માટે ‘લાટ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હતો. તેનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ ટોલોમી દ્વારા તેના ગ્રંથમાં લાટિકા સ્વરૂપે થયો હતો.

સૌરાષ્ટ્ર માટે પ્રયોજાયેલા શબ્દો

- મૈત્રકકાળમાં ‘ગુર્જર’ શબ્દ રાજસ્થાનમાં આવેલા એક પ્રદેશ પરથી પ્રચલિત બન્યો અને ત્યાંની વસતિ ‘ગુર્જર’ કહેવાઈ. તે લોકો સિરિયાથી આવીને અહીં વસ્યા હતા.

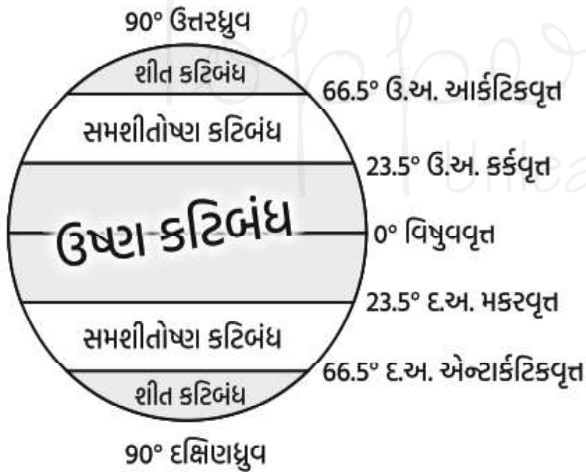
- ❑ અનુમૈત્રક કાળમાં ગુજરાતની ધરા 'ગુર્જરભૂમિ', 'ગુર્જરદેશ', 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' જેવાં નામોથી ઓળખાઈ.
- ❑ સોલંકી વંશના સ્થાપક મૂળરાજ પ્રથમના સમયમાં 'ગુર્જરત્રા' નામ મળ્યું.
- ❑ મહંમદ ગઝની સાથે આવેલા અરબી લેખક અલબરુનીએ 'ગુર્જરત્રા'ને 'અત' પ્રત્યય લગાડીને 'ગુજરાત' નામ કર્યું.
- ❑ ગુર્જરોનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ બાણભટ્ટ રચિત હર્ષચરિતમાં જોવા મળે છે.
- ❑ ગુજરાત નામનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ ઈ.સ. 1233માં લખાયેલા 'આબુરાસ'માં જોવા મળે છે.
- ❑ ગુજરાત નામનો વિશ્વસનીય ઉલ્લેખ ઈ.સ. 1456માં પદ્મનાભ રચિત 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં જોવા મળે છે.

ગુજરાતનું સ્થાન

- ❑ ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં અરબ સાગરના કિનારે ગુજરાત રાજ્ય આવેલું છે.
- ❑ ગુજરાતનાં, અક્ષાંશ-રેખાંશ આ મુજબ છે :
અક્ષાંશ : 20.1° ઉ.અ. થી 24.4° ઉ.અ.
રેખાંશ : 68.4° પૂ. રે. થી 74.4° પૂ.રે

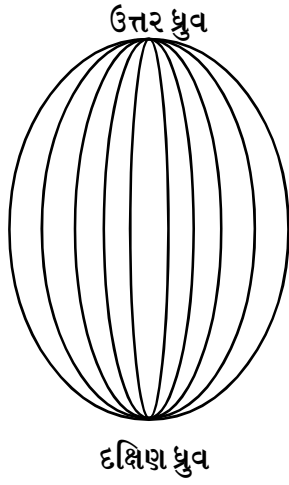
❖ અક્ષાંશ વૃત્ત (Latitude)

- ❑ પૃથ્વીના ગોળા પર દોરવામાં આવેલી આડી કાલ્પનિક રેખાઓને અક્ષાંશ કહેવાય છે.
- ❑ કુલ સંખ્યા - 181
- ❑ બે અક્ષાંશ વચ્ચેનું અંતર - 111 કિ.મી.
- ❑ વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવો તરફ જતાં અક્ષાંશની લંબાઈ ઘટતી જાય છે.

❖ રેખાંશવૃત્ત (Longitude)

- ❑ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવને જોડતી ઊભી કાલ્પનિક રેખાને રેખાંશ કહે છે.
- ❑ કુલ સંખ્યા - 360
- ❑ રેખાંશ વચ્ચેનું મહત્તમ અંતર વિષુવવૃત્ત પર હોય છે. (111.32 કિ.મી.) અને ધ્રુવ પર શૂન્ય થઈ જાય છે.
- ❑ રેખાંશ વચ્ચેના અંતરને વૈશ્વિક ભાષામાં ગોરે (Gore) કહેવાય છે.

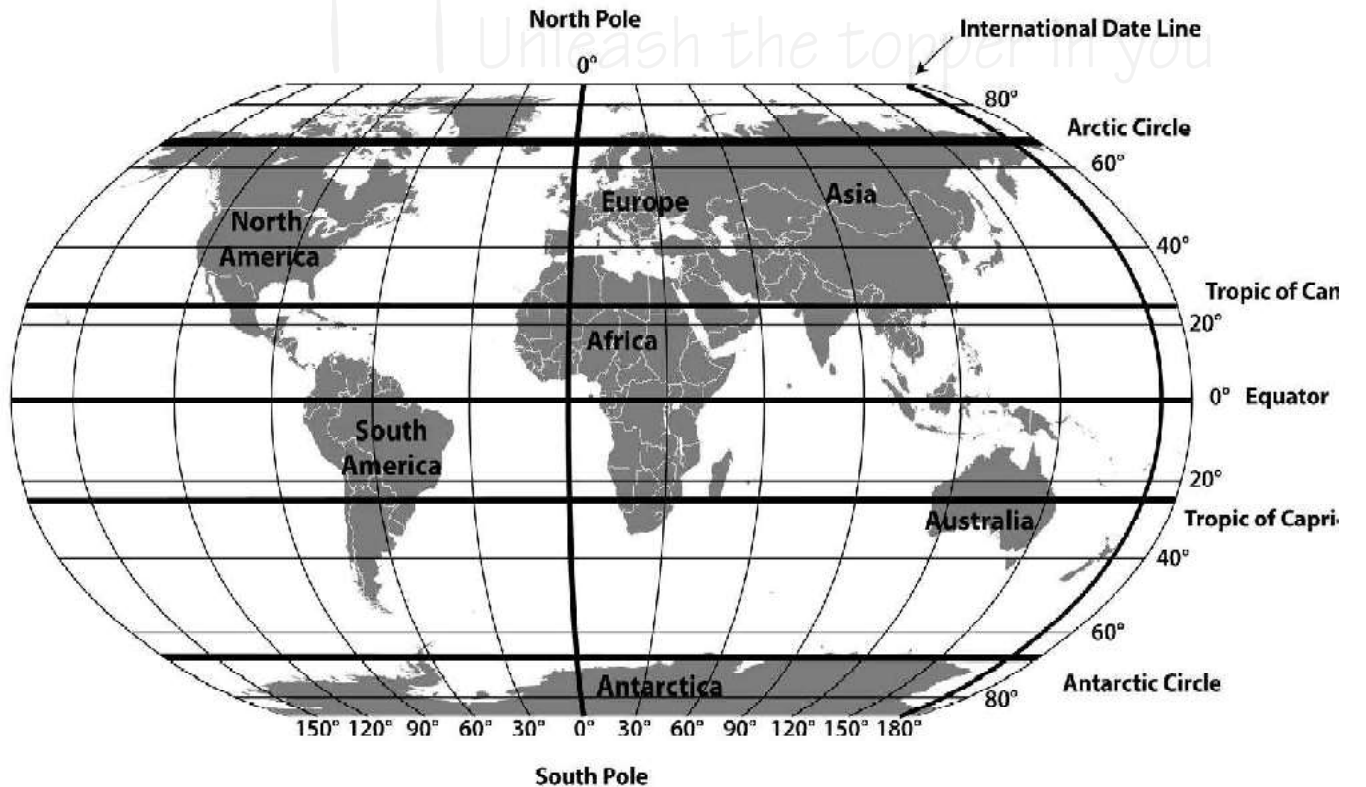
પૃથ્વીને 360° ધૂમતાં 24 કલાક લાગે છે.
આથી 1° અંતર કાપતાં પૃથ્વીને 4 મિનિટ
લાગે છે.

❖ ગ્રિનિચ રેખા (Greenwich line)

- ❑ ઈંગ્લેન્ડમાં ગ્રિનિચ પરથી પસાર થતા 0° રેખાંશવૃત્તને 'ગ્રિનિચ રેખા' કહે છે.
- ❑ 0° રેખાંશને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમાણિત સમયરેખા કે GMT (Greenwich Meridian Time) કહેવાય છે.
- ❑ પૃથ્વીનું ભ્રમણ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફનું હોવાથી પૂર્વનો સમય આગળ રહે છે.

❖ આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા (IDL)

- ❑ 180° રેખાંશવૃત્તને આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા કહે છે.
- ❑ આ રેખા પેસિફિક મહાસાગરમાંથી પસાર થાય છે.
- ❑ આ રેખા વાંકીચૂકી છે.

❖ ગુજરાત અને કટિબંધ

- ❑ ગુજરાતનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે.
- ❑ ગુજરાતનો એકમાત્ર 'બનાસકાંઠા જિલ્લો' સંપૂર્ણપણે સમશિતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે.

❖ ગુજરાત અને કર્કવૃત્ત

- ❑ ગુજરાતના 6 જિલ્લા કર્કવૃત્ત પર આવેલા છે.
 - (1) અરવલ્લી
 - (2) સાબરકાંઠા (પ્રાંતિજ નજીકથી)
 - (3) ગાંધીનગર
 - (4) મહેસાણા (મોઢેરાના સૂર્યમંદિર પરથી)
 - (5) પાટણ
 - (6) કચ્છ (ધીણોધર ડુંગર પરથી)

ગુજરાતનો વિસ્તાર

- ❑ કુલ ક્ષેત્રફળ : 1,96,024 ચોરસ કિલોમીટર (75,868 ચો. માઈલ)
જે ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળના 5.96 ટકા જેટલું થાય છે.
ભારતનું ક્ષેત્રફળ : 32,87,263 ચોરસ કિ.મી.
- ❑ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ભારતમાં ગુજરાતનો ક્રમ પાંચમો (5) છે.
 - (1) રાજસ્થાન
 - (2) મધ્યપ્રદેશ
 - (3) મહારાષ્ટ્ર
 - (4) ઉત્તર પ્રદેશ

❖ ગુજરાતની લંબાઈ અને પહોળાઈ

- ઉત્તર - દક્ષિણ : 590 કિ.મી.
- પૂર્વ - પશ્ચિમ : 500 કિ.મી.
- ❑ ભારતમાં વસતિની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો ક્રમ નવમો (9) છે, જે દેશની કુલ વસતિના 4.99 ટકા જેટલી થાય છે.

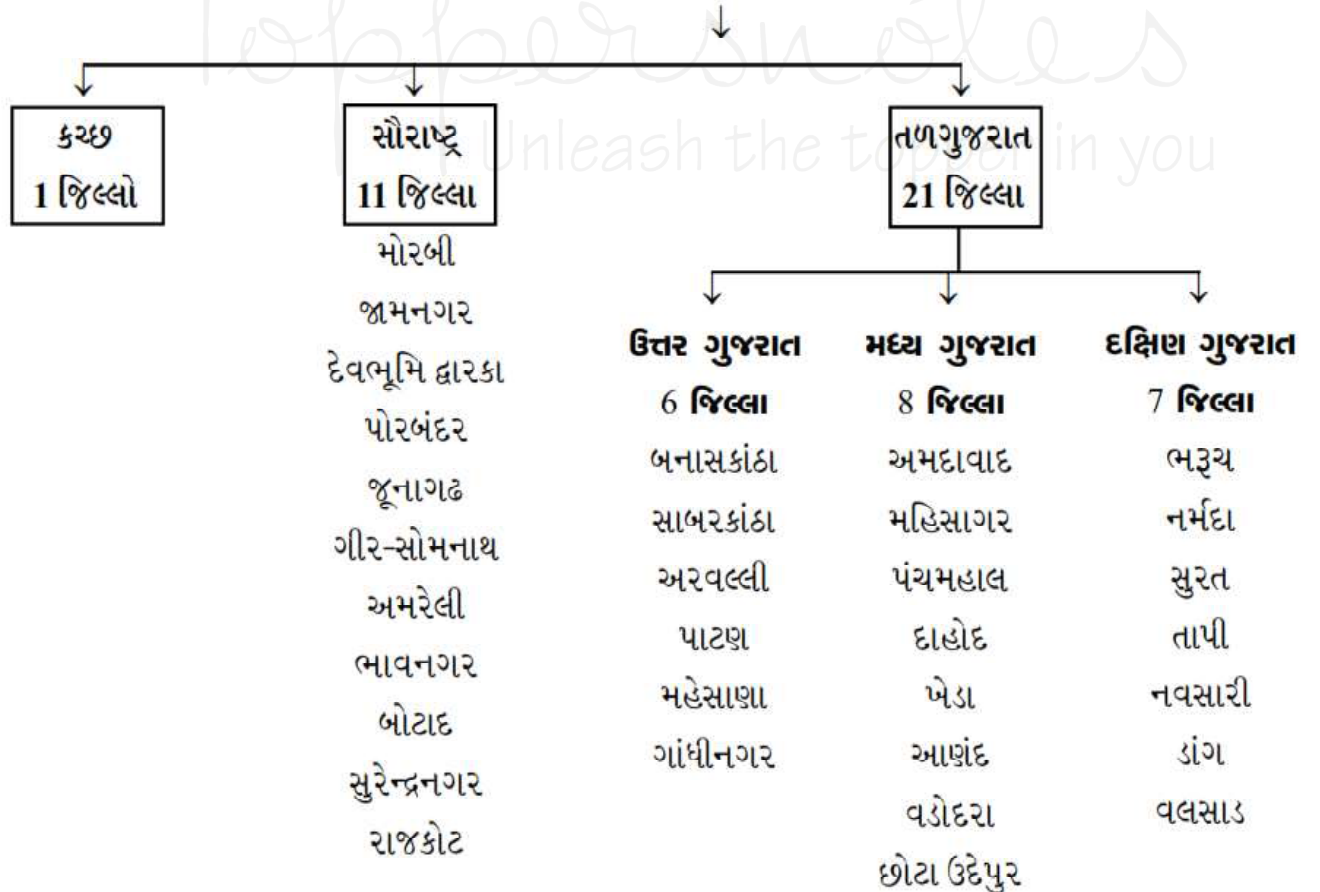
ગુજરાતના જિલ્લાઓની સ્થાપના

સ્થાપના સમયે : 17 જિલ્લા

અમદાવાદ	જામનગર	રાજકોટ
અમરેલી	જૂનાગઢ	સાબરકાંઠા
બનાસકાંઠા	ખેડા	સુરત
ભાવનગર	કચ્છ	સુરેન્દ્રનગર
ભરૂચ	મહેસાણા	વડોદરા
ડાંગ	પંચમહાલ	

વર્ષ	જિલ્લો	કયા જિલ્લામાંથી	મુખ્યમંત્રી
1964	ગાંધીનગર	અમદાવાદ + મહેસાણા	બળવંતરાય મહેતા
1966	વલસાડ	સુરત	હિતેન્દ્ર દેસાઈ
2 ઓક્ટોબર 1997	આણંદ પોરબંદર નવસારી નર્મદા	ખેડા જૂનાગઢ વલસાડ ભરૂચ	શંકરસિંહ વાઘેલા દાહોદ પંચમહાલ
2000	પાટણ	મહેસાણા + બનાસકાંઠા	કેશુભાઈ પટેલ
2 ઓક્ટોબર 2007	તાપી	સુરત	નરેન્દ્ર મોદી
15 ઓગસ્ટ 2013	દેવભૂમિ દ્વારકા મોરબી ગીર-સોમનાથ બોટાદ અરવલ્લી મહિસાગર છોટા ઉદેપુર	જામનગર જામનગર+રાજકોટ +સુરેન્દ્રનગર જૂનાગઢ ભાવનગર + અમદાવાદ સાબરકાંઠા ખેડા + પંચમહાલ વડોદરા	નરેન્દ્ર મોદી

ગુજરાત : 33 જિલ્લા

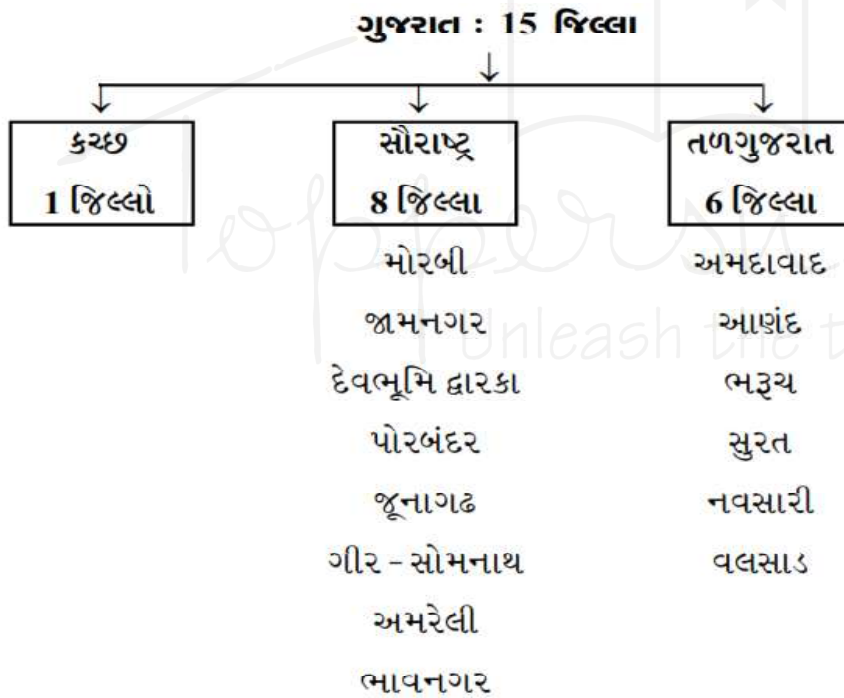
ગુજરાતની સરહદ

❖ જમીનની સરહદ

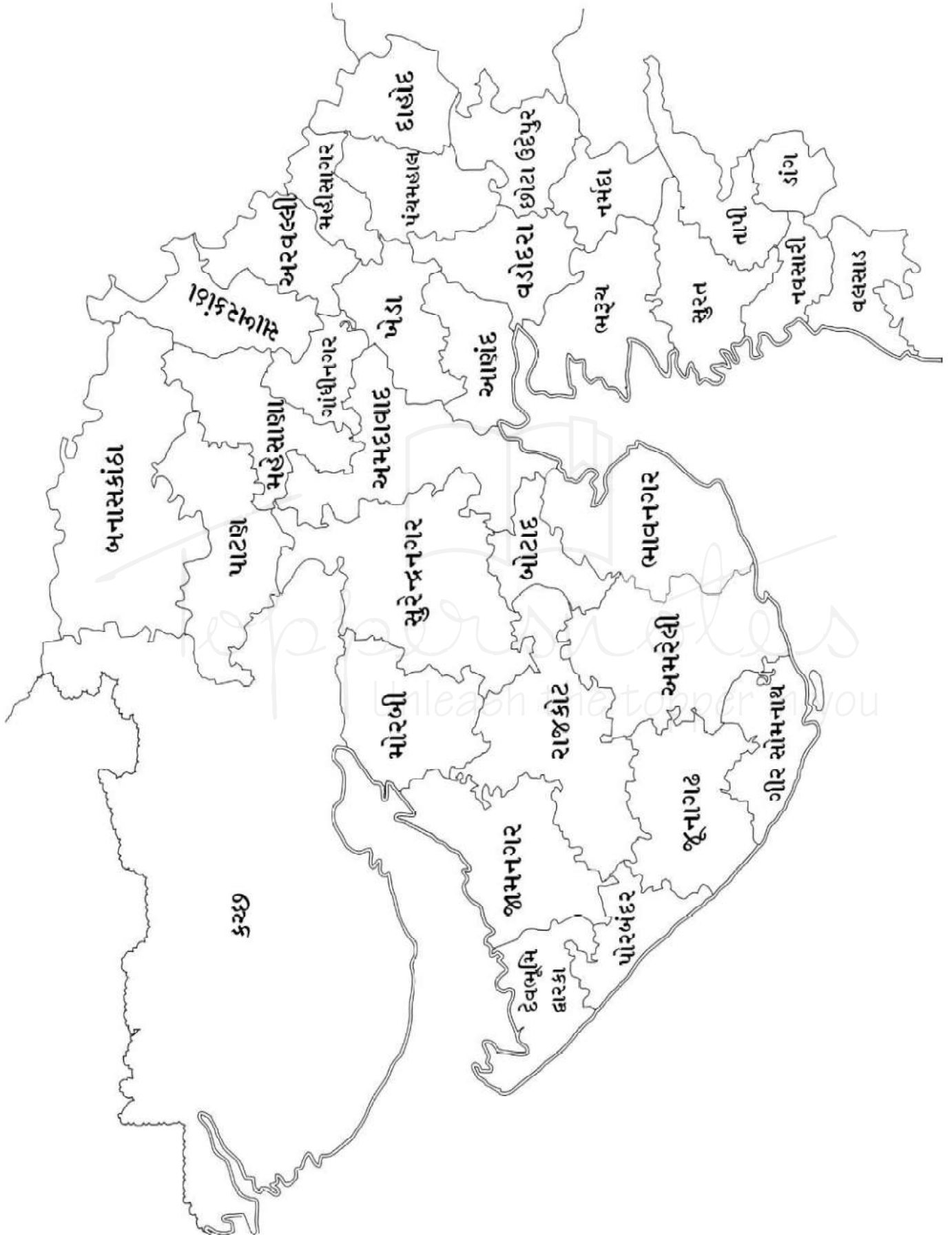
- ❑ પાકિસ્તાન : કચ્છ જિલ્લો પાકિસ્તાન સાથે 512 કિમી લાંબી સરહદ ધરાવે છે, જેને 24 પેરલલ લાઈન પણ કહે છે.
- ❑ રાજસ્થાન : 6 જિલ્લા (કચ્છ, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, અરવલ્લી, મહિસાગર, દાહોદ)
- ❑ મધ્યપ્રદેશ : 2 જિલ્લા (દાહોદ, છોટા ઉદેપુર)
- ❑ મહારાષ્ટ્ર : 6 જિલ્લા (છોટા ઉદેપુર, નર્મદા, તાપી, ડાંગ, નવસારી, વલસાડ)
- ❑ દાહોદ જિલ્લો રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ બંને રાજ્ય સાથે સરહદ બનાવે છે.
- ❑ છોટા ઉદેપુર જિલ્લો મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર બંને રાજ્ય સાથે સરહદ બનાવે છે.
- ❑ વલસાડ જિલ્લો એકમાત્ર નવસારી જિલ્લા સાથે સરહદ બનાવે છે.

❖ દરિયાઈ સીમા

- ❑ ગુજરાત રાજ્યને ભારતનો સૌથી લાંબો દરિયાકિનારો મળ્યો છે.
- ❑ 1600 કિ.મી. (990 માઈલ)

ગુજરાતના જિલ્લાઓ

2

CHAPTER

ગુજરાતનું ભૂપૃષ્ઠ ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ (ઉચ્ચ અને સૌરાષ્ટ્ર)

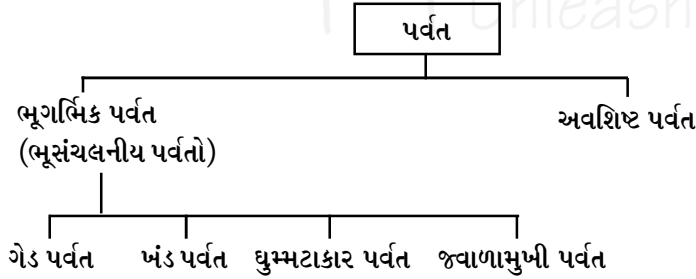
ભૂપૃષ્ઠ

- પૃથ્વીની જમીન સપાટી કે જેમાં ડુંગરો, મેદાનો, રણપ્રદેશો કે દરિયાકિનારો આવેલાં છે, આવાં જમીન-સપાટી પર આવેલાં જુદાં જુદાં ભૂમિ સ્વરૂપોને ભૂપૃષ્ઠ કહેવાય છે.
- ભૂપૃષ્ઠની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પાંચ ભાગ પડે છે :
 - મેદાન પ્રદેશ
 - ડુંગરાળ પ્રદેશ
 - ઉચ્ચ પ્રદેશ
 - દરિયાકિનારો
 - રણપ્રદેશ

ગુજરાતનો ડુંગરાળ પ્રદેશ

❖ પર્વત

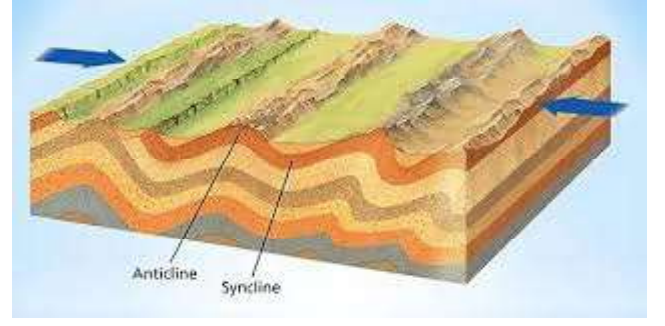
- સામાન્ય રીતે સમુદ્રસપાટીથી આશરે 900 મીટરથી વધુ ઊંચાઈ ધરાવતા ઊંચા-નીચા ઢોળાવો અને સાંકડાં શિખરક્ષેત્રો ધરાવતા ભૂમિસ્વરૂપને પર્વત કહે છે.
- પૃથ્વી સપાટીના આશરે 26% ભાગ ઉપર પર્વતો આવેલા છે.

❖ ગેડ પર્વત (Fold Mountain)

❏ પ્રસ્તર ખડકોવાળા ભૂ-સંગ્રહિત ધરાવતા પ્રદેશો પર ભૂ-સંચલનના કારણે પેદા થયેલું અને ક્ષિતિજ દિશાઓથી લાગતું દબાણ તેમાં લહેર આકારની ગડીઓ પાડે છે. દબાણ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેતાં અને ઊંચકવાની પ્રક્રિયા થતાં તેમાંથી કેટલાક ભાગ ગડી સ્વરૂપે ઊંચા ઊપસી આવે છે તેને ગેડ પર્વત કહે છે.

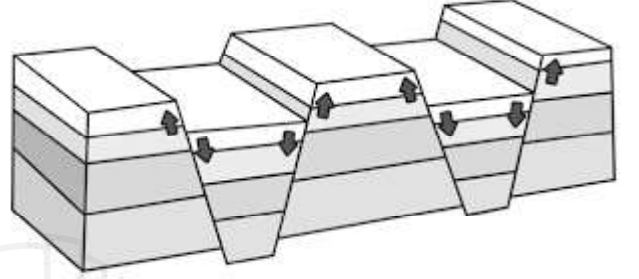
ઉદાહરણ : હિમાલય

❖ ખંડ પર્વત (Block Mountain)

❏ પૃથ્વીનાં આંતરિક બળોના કારણે કેટલીક વાર ભૂ-સપાટીના ખડકોમાં ફાટ અથવા સ્તરભંગ થાય છે ત્યારે સ્તરભંગની આજુબાજુના ભાગ ઊંચકાઈ આવે છે અને મધ્યનો ભાગ નીચે બેસે છે ત્યારે ત્યાં ખંડ પર્વત રચાય છે. વચ્ચેનો ભાગ જે નીચે બેસી જાય છે તેને ફાટખીણ કહે છે.

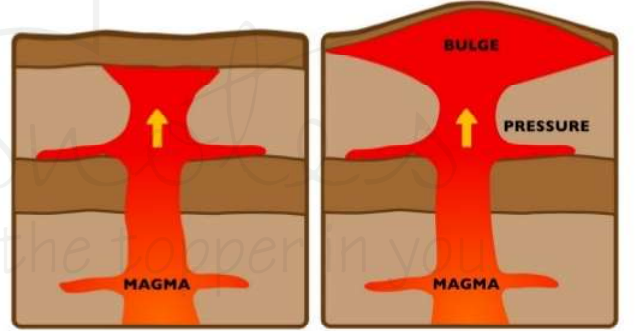
ઉદાહરણ : સાતપુડા શ્રેણી

❖ ઘુમ્મટાકાર પર્વત (Dome Mountain)

❏ પૃથ્વીના પેટાળમાં રહેલો મેગ્મા બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ તેની ઉપર આવેલા નક્કર ખડકો તેમાં અવરોધરૂપ બને છે, જેથી મેગ્માના દબાણથી જ ભૂ-સ્તરો ઘુમ્મટ આકારે ઊંચા ઊપસી આવે છે તેને ઘુમ્મટાકાર પર્વત કહે છે.

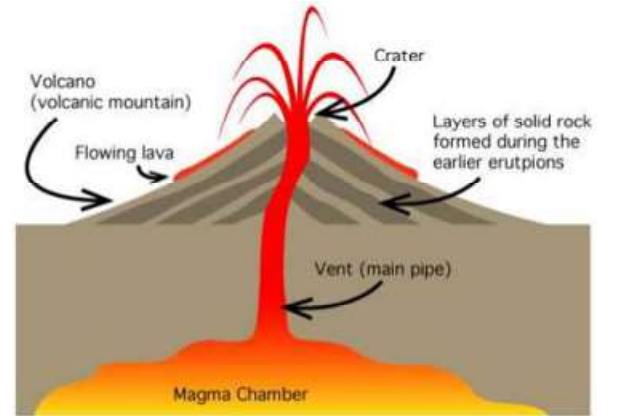
ઉદાહરણ : હેનરી પર્વત (અમેરિકા)

❖ જ્વાળામુખી પર્વત (Volcanic Mountain)

❏ જ્વાળામુખી પ્રસ્ફોટન સમયે પૃથ્વીના પેટાળમાંથી લાવા, રાખ, ખડક ટુકડા વગેરે બહાર ફેંકાયેલા પદાર્થોથી ઊંચા શંકુ આકારનો ઢગ રચાય છે તેને જ્વાળામુખી પર્વત કહે છે.

ઉદાહરણ : પાવાગઢનો ડુંગર

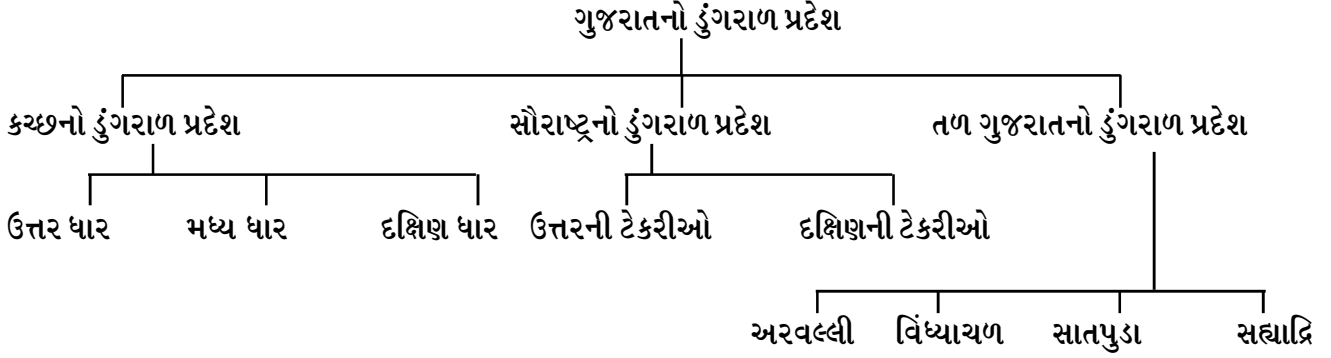
❖ અવશિષ્ટ પર્વત / શેષ પર્વત / ઘર્ષિત પર્વત

❏ પર્વત, ઉચ્ચપ્રદેશ જેવાં ઊંચા ભૂમિસ્વરૂપો ઘસારણાનાં પરિબળો દ્વારા ઘસાઈને તેના અવશેષો શંકુ આકારે રહી જાય છે, ત્યારે તેવા પર્વતને અવશિષ્ટ પર્વત કહેવાય છે.

ઉદાહરણ : પૂર્વઘાટ, પશ્ચિમઘાટ

ડુંગરાળ પ્રદેશ

- સામાન્ય ભાષામાં 300 મીટર કરતાં ઊંચા ખડકાળ પ્રદેશને ડુંગર કહે છે.
- ગુજરાતમાં પર્વત કહી શકાય એવો કોઈ પ્રદેશ આવેલો નથી, પણ ઘસારણની પ્રક્રિયાના કારણે અવશેષરૂપે ડુંગરાળ પ્રદેશો રચાયા છે.

❖ કચ્છનો ડુંગરાળ પ્રદેશ ❖

- કચ્છમાં નાના-નાના ડુંગરોની ત્રણ હારમાળા આવેલી છે, જેને ધાર કહેવાય છે.

❖ ઉત્તર ધાર

- ઉત્તરધાર કચ્છના મોટા રણમાં આવેલી છે.
- આ ડુંગરાળધાર ટાપુઓના ભાગમાં ઊંચી છે, જ્યારે બે ટાપુઓની વચ્ચેના ભાગમાં સમતલ છે.
- ઉત્તરધાર સળંગ નથી.

ડુંગરો

- કાળો (કચ્છનો સૌથી ઊંચો ડુંગર - 437.08 મીટર)
- ખાડિયો
- ગારો
- પચ્છમ
- ખદિર
- બેલા

વિશેષ નોંધ

- કાળા ડુંગર ઉપર દત્તાત્રેયની સમાધિ આવેલી છે.
- રણોત્સવ દરમિયાન પ્રવાસીઓને કાળા ડુંગરની મુલાકાતે લઈ જવાય છે જ્યાંથી રણ, દરિયો અને ડુંગર જોવા મળે છે.
- ખદિરબેટ નજીકથી ગુજરાતનું સૌથી પ્રાચીન નગર ધોળાવીરા મળી આવેલું છે.

ધોળાવીરા : સ્થાનિક લોકો કોટડા કહે છે; 10 અક્ષરનું સાઈનબોર્ડ

❖ મધ્યધાર

- ❑ આ ધાર અંજારથી પશ્ચિમમાં લખપત સુધી અથવા પૂર્વમાં ચાડવા ડુંગરધારથી પશ્ચિમમાં આવેલી ગદાની ટેકરીઓ સુધી વિસ્તરેલી છે.
- ❑ આ ડુંગરધાર સળંગ નથી.
- ❑ મધ્યધારથી પૂર્વ - પશ્ચિમ વિસ્તારમાં 5થી 15 મીટર જેટલી લાંબી અને 60થી 90 મીટર જેટલી ઊભી ફાટ જોવા મળે છે.
- ❑ આ હારમાળાના તળખડકો રેતીના બનેલા છે. તેની ઉપર બેસાલ્ટ ખડકોનો જાડો થર છે.
- ❑ મધ્યધાર કચ્છના રણ અને કચ્છના અખાતની વચ્ચે જળવિભાજકનું કાર્ય કરે છે.

ડુંગરો

- ❑ ધીણોધર (મધ્યધારનો ઊંચો ડુંગર - 387 મીટર)
- ❑ ઉમિયા
- ❑ ઝુરા
- ❑ વરાર
- ❑ લીલીયો
- ❑ ભૂજિયો
- ❑ રતનાલ
- ❑ હબા

વિશેષ નોંધ

ધીણોધર ડુંગર

- ❑ નખત્રાણા તાલુકામાં આવેલો છે.
- ❑ ધોરમનાથની તપોભૂમિ છે.
- ❑ કર્કવૃત્ત પસાર થાય છે.
- ❑ કાનફટ્ટા સાધુઓના મઠ તરીકે જાણીતો છે.
- ❑ નિષ્ક્રિય જવાળામુખી ડુંગર છે.

ભૂજિયો ડુંગર

- ❑ ડુંગર પર ભૂજિયો કિલ્લો આવેલો છે.
- ❑ તળેટીમાં ભૂજ શહેર વસેલું છે.

હબા ડુંગર

- ❑ કચ્છના સંત મેકરણદાદાની સમાધિ આવેલી છે.
- ❑ મેકરણદાદાની સાથે શ્વાન-મોતીયો અને ગધેડો-લાલિયો રહેતાં હતાં.

❖ દક્ષિણધાર

- ❑ આ ધાર પશ્ચિમે પાનન્દ્રો અને માતાના મઠથી શરૂ થઈ દક્ષિણ પૂર્વે રોહા (તા. નખત્રાણા) પાસે થઈ અંજારમાં વાગડના મેદાન સુધી ફેલાયેલી છે.
- ❑ આ ધાર કચ્છ જિલ્લાની મુખ્ય ભૂમિની વચ્ચે પસાર થાય છે.
- ❑ અહીં સફેદ, આછા પીળા અને લાલ રંગના ખડકો આવેલા છે.
- ❑ આ ધારની પૂર્વમાં વાગડની ટેકરીઓ આવેલી છે, જેમાં 82 મીટર ઊંચાઈ ધરાવતી અધોઈની ટેકરી મહત્વની છે.
- ❑ વાગડના મેદાનમાં કંથકોટના ડુંગર આવેલા છે.
- ❑ દક્ષિણ-પશ્ચિમ વિસ્તારમાં ગેડીપાદરની ટેકરીઓ આવેલી છે. તેમાં ચૂનાના ખડકોના તળખડકો પર પરવાળાના થર જોવા મળે છે.

ડુંગરો

- નનામો (દક્ષિણધારનો ઊંચો ડુંગર - 322 મીટર)
- માતાનો મઢ
- પાનન્દ્રો
- ગેડીપાદરની ટેકરીઓ
- કંથકોટના ડુંગરો

વિશેષ નોંધ

માતાનો મઢ

- જાડેજાનાં કુળદેવી માતા આશાપુરાનું સ્થાનક છે.
- ભારતભરમાં સૌપ્રથમ વાર મંગળ ગ્રહ જેવા ખડકોની શોધ NASA અને વાડિયા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હિમાલયન જિઓલોજી દહેરાદુનના વિજ્ઞાનિકોએ કરી છે.

પાનન્દ્રો

- ગુજરાતની સૌથી મોટી લિગ્નાઈટ કોલસાની ખાણ આવેલી છે.

કંથકોટના ડુંગર

- મહંમદ ગઝનવીના ઈ.સ. 1026માં ગુજરાત-આક્રમણ સમયે સોલંકી રાજા ભીમદેવ પ્રથમે કંથકોટના ડુંગરમાં આશ્રય લીધો હતો.

❖ સૌરાષ્ટ્રનો ડુંગરાળ પ્રદેશ ❖

- સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરાળ પ્રદેશોની રચના બેસાલ્ટ ખડકોના બનેલા સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચપ્રદેશના ઘસારાના પરિણામે થયેલી છે.
- સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરાળ પ્રદેશોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.
 - ઉત્તરની ટેકરીઓ - માંડવની ટેકરીઓ
 - દક્ષિણની ટેકરીઓ - ગીરની ટેકરીઓ
- આ બંને વિભાગો એક સાંકડા, ઊંચા ભૂમિભાગથી જોડાયેલા છે, જે ભાદર અને શેત્રુંજીના જળપરિવાહ માટે જળવિભાજક તરીકે કામ કરે છે.

❖ ઉત્તરની ટેકરીઓ

- ઉત્તરની ટેકરીઓ 'માંડવની ટેકરીઓ' તરીકે જાણીતી છે.
- માંડવની ટેકરીઓ પૂર્વમાં સુરેન્દ્રનગરના ભાડલાથી પશ્ચિમમાં રાજકોટના આનંદપુર સુધી વિસ્તરેલી છે.
- માંડવની ટેકરીઓનો દક્ષિણ તરફનો ભાગ ઠાંગાનો ડુંગર કહેવાય છે. તેના પર સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલું અનંતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે.
- માંડવની ટેકરીઓ મોરબીના મેદાન સુધી વિસ્તરેલી છે.

ચોટીલા

- સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં
- માંડવની ટેકરીનું સૌથી ઊંચું શિખર (340 મી.)
- જવાળામુખીના પ્રસ્ફોટનથી બનેલો છે.
- આકાર : શંકુ
- ચામુંડા માતાનું મંદિર
- સાંસ્કૃતિક વન - ભક્તિવન

- ઓસમ
 - લોધિકા
 - જસદણના ડુંગરો
 - અલેકની ટેકરીઓ
 - ગોપની ટેકરીઓ
 - સતિયાદેવનો ડુંગર
- } રાજકોટ જિલ્લો
- } જામનગર જિલ્લો

બરડો ડુંગર

- ❑ બરડો ડુંગર પોરબંદરમાં આવેલો છે.
- ❑ બરડા ડુંગર ગોળ માથાવાળી ટેકરીનો બનેલો છે.
- ❑ બરડા ડુંગરનું સૌથી ઊંચું શિખર : આભપરા (637 મી.)
- ❑ અન્ય શિખર 'વેણુ' જામનગર જિલ્લામાં આવેલું છે.
- ❑ બરડા ડુંગરની પૂર્વમાં અલેકની ટેકરીઓ આવેલી છે.
- ❑ બરડા ડુંગરને ઝંડુ ભટ્ટજીએ ઔષધીય વનસ્પતિઓ મેળવવા માટે સરકાર પાસે ઈજારાશાહી પર માગેલો
- ❑ ગુજરાતમાં ગાયો માટેનું કામધેનુ અભયારણ્ય આવેલું છે. (ગામ : ધરમપુર, તા. રાણાવાવ)
- ❑ ડુંગરની નજીક ખંભાળાનો મહેલ આવેલો છે.

❖ દક્ષિણની ટેકરીઓ

- ❑ દક્ષિણની ટેકરીઓ પશ્ચિમમાં માંગરોળ પાસેથી શરૂ કરીને પૂર્વ તરફ છેક ભાવનગર સુધી વિસ્તરેલી છે.
- ❑ ટેકરીઓ મુખ્યત્વે ડાયોરાઈટ અને મોન્ઝોનાઈટ જેવા અગ્નિકૃત ખડકોથી બનેલી છે.

ગિરનારનો ડુંગર

- ❑ ગિરનારની ટેકરીઓમાં ગુજરાતનું સૌથી ઊંચું શિખર 'ગોરખનાથ' આવેલું છે (1117 મી.)
- ❑ ગિરનારની ટેકરીઓમાં આવેલાં અન્ય શિખરો : અંબાજી, કાલકા, ઓઘડ, દત્તાત્રેય, દાતાર
- ❑ ગિરનાર પર્વત પર આવેલી ટૂક
 - (1) ગોરખ શિખર
 - (2) અંબાજી શિખર
 - (3) ગૌમુખી શિખર
 - (4) જૈન મંદિર (નેમિનાથજી) શિખર
 - (5) માળી પરબ
- ❑ ગિરનાર પર્વત ઉજ્જવત / રૈવત વગેરે તરીકે ઓળખાય છે.
- ❑ પ્રતિવર્ષ ગિરનાર આરોહણ સ્પર્ધા યોજાય છે.
- ❑ ગિરનાર પર્વત પર આવેલાં 9999 પગથિયાં, જેનું બાંધકામ કુમારપાળે કરાવ્યું હતું.
- ❑ ગિરનારની તળેટીમાં ભવનાથનો મેળો ભરાય છે. (મહાશિવરાત્રીના દિવસે)
- ❑ ગિરનારની તળેટીમાં દામોદર કુંડ આવેલો છે.
- ❑ શિલાલેખ

રાજા	ભાષા	લિપિ
અશોક	પાલી	બ્રાહ્મી
રુદ્રદામા	સંસ્કૃત	બ્રાહ્મી
સ્કંદગુપ્ત	સંસ્કૃત	બ્રાહ્મી

અશોકના શિલાલેખની શોધ : કર્નલ ટોડ
અશોકના શિલાલેખનો સૌપ્રથમ ઉકેલ : જેમ્સ પ્રિન્સેપ
અશોકના શિલાલેખની સુધારા વધારા સાથેની પ્રત રજૂ કરનાર : ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી

ગીરની ટેકરીઓ

❖ ગિરનારની પૂર્વે જતાં જે ડુંગરાળ પ્રદેશ જોવા મળે છે તેને ગીરની ટેકરીઓ કહે છે.

❖ ગીરની ટેકરીનું સૌથી ઊંચું શિખર : સરકલા (જિ. અમરેલી - 643 મીટર)

❖ સાસણ

❖ નંદીવેલ

❖ તુલસીશ્યામ

} ગીર સોમનાથ જિલ્લો

❖ ગીરની ટેકરીઓનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર જંગલીય હોવાથી અહીંના વિસ્તારનો ઉપયોગ સાસણગીરના અભયારણ્ય માટે કરવામાં આવે છે.

❖ તુલસીશ્યામ ખાતે ગરમ પાણીના ઝરા આવેલા છે, જે પૈકીનો તત્પોદક કુંડ જાણીતો છે.

નાના ગીરની ટેકરીઓ

❖ ગીરની ટેકરીઓની પૂર્વે અમરેલી જિલ્લાના મેદાન સુધીનો ભાગ 'નાના ગીર' તરીકે ઓળખાય છે.

❖ નાનાગીરની ટેકરીઓમાં મોરધારનો ડુંગર આવેલો છે.

શેત્રુંજય

❖ ભાવનગર જિલ્લાના પાલિતાણામાં શેત્રુંજી નદીના તટ પર આવેલો ડુંગર છે.

❖ આ ડુંગર પર જૈનોનાં 863 મંદિરો આવેલાં છે.

❖ ઋષભદેવનું સ્થાનક ગણાય છે.

❖ ઋષભદેવનું પ્રથમ મંદિર નાગાર્જુન દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

❖ સાંસ્કૃતિક વન : પાવકવન (પાલિતાણા) - 2010

ખોખરાનો ડુંગર

તળાજાનો ડુંગર

શિહોરનો ડુંગર

માળનાથ ડુંગર

લોંગડીનો ડુંગર

} ભાવનગર જિલ્લો